

Een vanzelfsprekende conventie: de kalender

D.J. Faber

Voor Frits Hugenholtz

Dit artikeltje draag ik op aan mijn eerste en belangrijkste leermeester als medievist: F.W.N. Hugenholtz. Zijn onderwijs heeft mij destijds de middeleeuwen doen kiezen als periode van specialisatie. Daar hoorden de techniek van het vak en met name de hulpwetenschappen, waaraan voor hem in Leiden weinig aandacht besteed werd, nadrukkelijk bij. Zo heeft hij mij en anderen in Leiden in de jaren vijftig ook ingewijd in de chronologie. Mijn bijdrage aan deze bundel knoopt aan bij twee van Hugenholtz' uitingen op dit gebied uit die tijd.

De eerste is zijn publikatie 'Les terreurs de l'an mil' uit 1954¹. De tweede een onderwerp aangesneden tijdens een van zijn colleges in 1955 of 1956, de miraculeuze bevalling van de gravin van Henneberg in 1277 ofwel het *Mirakel van Loosduinen*². Beide onderwerpen hebben op dit moment weer een zekere actualiteit. Zoals onze voorouders in de tiende eeuw op weg waren naar een nieuw millennium, zo zijn wij dat nu ook. Onze voorouders waren zich daarvan zeker niet allen bewust. In onze tijd daarentegen zullen weinigen er geheel onkundig van zijn. De meesten van ons menen dat we op 1 januari 2000 het begin van een nieuwe eeuw en een nieuw millennium zullen beleven. Nu mag men alles vinden en geloven, maar deze onjuiste aanname berust op een verkeerd inzicht in het tijdrekenkundig systeem waaronder wij in Europa sedert de late oudheid leven. De tijdrekenkundige problematiek verbonden met het Loosduinse mirakel heeft evenzeer aspecten die verwijzen naar de structuur van onze kalender.

Onze kalender, dat is in wezen het onderwerp van dit stuk. Het

1 F.W.N. Hugenholtz, 'Les terreurs de l'an Mil' *Varia Historica*... A.W. Byvank (Assen 1954) 107-120.

2 Hugenholtz refereerde zijdelings aan het mirakel in zijn Utrechtse oratie van 1959: *Het overstemd geluid* (Haarlem 1959), herdrukt in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Gewone mensen in de middeleeuwen*. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz ter gelegenheid van zijn afscheid (Utrecht 1987) 9-22.

belangrijkste doel dat ik me stel is bij te dragen aan het inzicht dat de kalender en alles wat wij daarmee verbinden geen natuurproduct is, maar een voortbrengsel van de menselijke geest. De samenleving heeft dat product vele eeuwen geleden geaccepteerd. Het is gaan behoren tot de vanzelfsprekendheden van het leven. We leven met onze kalender en we hoeven er nauwelijks over na te denken. Dat betekent overigens niet dat we er altijd goed mee omgaan, nu niet en in het verleden niet³.

Dat de kalender geen natuurproduct is, wil niet zeggen dat de natuur er geen rol in speelt. Integendeel, kalenders behoren tot de belangrijkste instrumenten waarmee mensen, of liever samenlevingen van mensen zich een greep verschaffen op natuurlijke gegevenheden. De gegevenheden in kwestie zijn de zogenoemde *tijdverschijnselen*. In het kosmische model van Isaac Newton dat, alle modernere fysische en astronomische inzichten ten spijt, in de praktijk van alle dag onze voorstellingen van de fysieke werkelijkheid nog steeds beheerst, zijn dat er drie. Overal ter wereld zijn zij waarneembaar, maar hun uitwerking op de natuurlijke omstandigheden en de natuurlijke omgeving is niet overal ter wereld dezelfde. Primair zijn twee gegevenheden van belang. In ons zonnestelsel beschrijft de aarde, net als de andere planeten bij voortduring een niet-cirkelvormige baan om de zon. Tevens maakt de aarde een draaiende beweging rondom een denkbeeldige as die de polen van de aarde met elkaar verbindt. Die aardas vormt een hoek van ongeveer zestig graden met het vlak waarin de aarde haar baan rondom de zon beschrijft. Het derde tijdsverschijnsel is van secundaire betekenis: de baan die de maan in achtentwintig en een half etmaal beschrijft om de aarde. In sommige kalenders spelen maanstand en maanmaand een overheersende rol.

Een volledige wenteling van de aarde om haar as noemen wij een etmaal. Deze wenteling is verantwoordelijk voor de afwisseling van licht en donker, dag en nacht. De niet-loodrechte stand van de aardas ten opzichte van het vlak van de baan om de zon brengt met zich mee dat de lengte van dag en nacht ten opzichte van elkaar voortdurend veranderen, afhankelijk van de plaats op aarde en de tijd van het jaar. Het jaar is de tijd die verstrijkt tussen de momenten waarop de aarde zich in haar baan om de zon op dezelfde plaats in de ruimte bevindt,

3 De tijdrekenkundige begrippen en verschijnselen die hierna aan de orde komen, worden niet steeds afzonderlijk verklaard en verantwoord. Zij zijn in handboeken en naslagwerken eenvoudig na te gaan. Zie met name Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, Amsterdam 1960).

respectievelijk gemeten ten opzichte van de zon zelf (*zonnejaar*) of ten opzichte van een vaste ster (*siderisch jaar*). Een ander gevolg van de stand van de aardas ten opzichte van het vlak van de baan om de zon is het verschijnsel van de seizoenen. Die manifesteren zich overal op aarde, maar niet op uniforme wijze. De feitelijke verschijningsvorm van de seizoenen wordt ter plaatse sterk beïnvloed door de afstand tot de evenaar door krachtiger of minder krachtige bezonning en voorts natuurlijk door zuiver aardse natuurkundige factoren als de afstand tot de oceanen, golfstromen, hoogte ten opzichte van de zeespiegel en bodemkundige omstandigheden met hun invloed op de mogelijke vegetatie.

Het zonnejaar heeft een duur van 365,2422 zonnedagen (etmalen). Een probleem in iedere kalender is de onmogelijkheid jaar en etmaal restloos op elkaar te delen: zij zijn *incommensurabel*. Oplossingen daarvoor zijn: negeren, zoals in de islamitische kalender, of *schrikkel*en, zoals in de Europese, inmiddels algemeen gebruikte kalender.

De tijdverschijnselen kunnen steeds door iedereen waargenomen worden. De gevoeligheid ervoor is in de loop van de geschiedenis, vooral van de allerjongste geschiedenis, alleen maar afgenomen. Het behoort tot de vanzelfsprekendheden van menselijke samenlevingen, en in ieder geval van traditionele samenlevingen, dat de tijdverschijnselen in verband worden gebracht met de levensomstandigheden en met de regelmatigheden die men daarin waarneemt en die ten grondslag gelegd kunnen worden aan het economische, het sociale en vooral ook aan het religieuze leven. In feite zijn kalenders vooral voortbrengselen van het religieuze leven. Zo is ook de middeleeuwse kalender in de eerste plaats een kerkelijke c.q. liturgische kalender. Kalenderwetenschap was zeker in die tijd een kerkelijke hulpwetenschap.

Ik noemde kalenders instrumenten om greep te krijgen op natuurlijke gegevens. Zij verschaffen een gemeenschap het kader - religieus, sociaal en economisch - dat het gemeenschapsleven door de tijd heen kan reguleren. Cruciaal is daarbij dat het instrumenten zijn van mensenhand. Zoals alle instrumenten ter regulering van het sociale leven - met als belangrijkste het recht - berusten zij op afspraak, overeenstemming, conventie; zulke conventies kunnen gebaseerd zijn op evidentie, maar ook zijn afgedwongen, of op andere wijze tot stand gekomen. Zij functioneren zolang men zich aan de afspraak houdt, zij gelden zolang men ze handhaaft.

Onze kalender is die van de westerse middeleeuwen. De laatste substantiële wijziging is van 1582 toen het Concilie van Trente het regime ten aanzien van de schrikkeljaren bijstelde, een wijziging die op termijn algemeen is

aanvaard. Men schrikt per vierhonderd jaar drie keer minder dan onder het voorafgaande regime. De belangrijkste elementen uit de kalender (*de afspraken*) zijn de volgende:

- 1) Basiseenheid is het jaar van 365 etmalen; men schrikt eens per vier jaar, met inachtneming van de in 1582 overeengekomen verfijning (de *Gregoriaanse kalenderhervorming*).
- 2) Het jaar wordt ingedeeld in twaalf traditionele eenheden (*maanden*); er is daarbij geen verband met de maanmaanden.
- 3) Een andere tijdseenheid is de *week* van zeven etmalen; deze wordt niet geharmoniseerd met het jaar.
- 4) De opeenvolging van de jaren wordt genummerd in een reeks die geacht wordt te beginnen met het jaar van de geboorte van Jezus Christus (*christelijke jaartelling*); dit beginjaar (de *epoche*) draagt het rangnummer (*jaartal*) één; er is geen jaar nul. Het jaartal wordt gewisseld op 1 januari.

De christelijke jaartelling komt in de zeer technische literatuur van de kerkelijke deskundigen op het gebied van liturgie, kalender en tijdrekening voor sedert de zesde eeuw. Pas enkele eeuwen later begon men haar te gebruiken in dateringen, als aanvulling op de vermelding van regeringsjaren en nog later als alternatief daarvoor.

Hoezeer dit op het oog vanzelfsprekende stelsel in feite conventioneel is, wordt geïllustreerd door de kalenderhervormingen en de nieuwe kalenders die in de loop van de geschiedenis zijn nagestreefd of zelfs ingevoerd. Het meest sprekende voorbeeld van het laatste is de kalender van de Franse Revolutie: epoche 14 juli 1790, met maanden van dertig en weken van tien dagen plus complementaire dagen. Hij wist de traditionele kalender niet werkelijk te verdringen en werd in 1806 weer afgeschaft.

Uit punt vier hierboven vloeit voort dat de eerste eeuw van onze jaartelling de jaren een tot en met honderd besloeg. Bijgevolg was het laatste jaar van de negentiende eeuw het jaar 1900, het eerste van de twintigste 1901. Onze eeuw en het huidige millennium zullen dus als laatste jaar het jaar 2000 tellen. De nieuwe eeuw zal dus beginnen op 1 januari 2001. De wijd verbreide opvatting dat de overgang plaats vindt op nieuwjaarsdag 2000 is in ons tijdrekenkundig stelsel onjuist, maar vermoedelijk onuitroeibaar! Het komt mij overigens niet meer dan rechtvaardig voor, dat we nog in de oude eeuw, in het jaar 2000 namelijk, in de automatisering de zogeheten millenniumproblemen

definitief zullen moeten overwinnen. In 2001 zal de nieuwe eeuw dan met een werkelijk schone lei (schoon beeldscherm?) moeten kunnen beginnen.

Interessant is dat de actuele millenniumproblematiek die is van de feilen in de automatisering. Weliswaar worden we soms herinnerd aan de middeleeuwen wanneer we de gevaren van de vastlopende computersystemen zien afgeschilderd in apocalyptische termen, maar die omschrijvingen hebben dan toch het karakter van een metafoor. Echte einde-der-tijden verwachtingen doken een aantal jaren geleden nog wel eens op. Thans lijken ze te ontbreken, of ze worden effectief verdrongen door een apocalypse van menselijk maaksel. Het zou bijna een godsbewijs uit het ongerijmde kunnen worden: God laat een ongelovig geworden wereld ten onder gaan aan haar eigen goddeloze en vergoddelijkte technologie.

Maar waarom zou Hij dat juist in dit tijdsgewricht doen? Ook het millennium zelf is immers onze eigen menselijke schepping! In het aangehaalde artikel van Hugenholtz vinden we aanknopingspunten voor een visie op de al dan niet bestaande vrees voor het jaar 1000 in de tiende eeuw. Toen hij daar in de jaren vijftig over schreef was de overheersende mening in de bestaande literatuur dat die veronderstelde angst toch voornamelijk fictie was. De niet zeer talrijke bronnen geven inderdaad in de laatste decennia van de tiende eeuw geen verhoogde spanning te zien, geen verwijzingen of toespelingen met betrekking tot het omineuze jaartal.

Hiermee is bij Hugenholtz het laatste woord echter niet gezegd. Hij laat zien hoe met name in Frankrijk enkele decennia na 1000 wel degelijk verschijnselen en uitingen kunnen worden waargenomen die als millenaristische angst zijn te duiden. Maar hoe dat te verklaren? De kalender is daarbij essentieel. Hugenholtz maakt aannemelijk dat in het tijdrekenkundig bewustzijn van de Franse elite de kruisdood van Christus als epoche - vertrekpunt voor de visie zoal niet voor de telling - overheerste boven het jaar van de geboorte. In de telling vanaf de geboorte is dat het jaar 33. Millenaristische verwachtingen hechtten zich derhalve aan het jaartal 1033 en boden aldus een kader voor de duiding van de crisis die men ervoer. Met andere woorden: objectief te noemen feiten worden geïnterpreteerd en gewaardeerd vanuit het heersende tijdsperspectief.

Ook bij mijn tweede voorbeeld zijn jaartelling en jaartallen in het geding. Het betreft de miraculeuze bevalling van de gravin van Henneberg, zuster van rooms-koning Willem van Holland⁴. Deze anekdote uit onze vaderlandse

4 Graaf Willem II van Holland was vanaf 1247 tot aan zijn dood in 1256 Duits

geschiedenis is onlangs weer onder de aandacht gebracht door een geschiedenis van het klooster van Loosduinen⁵. Dit klooster was in 1229 gesticht door graaf Floris IV en zijn echtgenote Machteld van Boulogne. Hun jongste dochter Margaretha, de hiervoor genoemde zuster van rooms-koning Willem was kind aan huis in de zo nauw met haar familie verbonden Cisterciënzerinnenabdij⁶. - Hoewel gehuwd met een van Willems Duitse bondgenoten, graaf Herman van Henneberg, verbleef zij veel in Holland. In 1276/77 was zij in Loosduinen, waar zij eigen bezittingen had. Zij wilde er kennelijk in de abdij bevallen. Volgens het verhaal raakte zij toen in conflict met een vrouw die van een tweeling was bevallen en dus kennelijk haar man ontrouw moest zijn geweest. Immers, zo meende de gravin zeker te weten, men kon van een man maar een kind verwachten. De vrouw in kwestie moest haar man dus met een ander ontrouw geweest zijn. In de overlevering die ons dit verhaal geschonken heeft, moet dit bijgeloof al zijn afgewezen⁷. Er wordt namelijk verteld dat Margaretha zelf, ongetwijfeld als straf voor de belediging die zij de ander had aangedaan, toen haar tijd gekomen was beviel van evenveel kinderen als het jaar dagen telde, of nog telde op de dag van haar bevalling. Volgens de veertiende eeuwse *Clerc uten laghen landen bi der see* kreeg zij 365 kinderen 'ende waren alsoe groot als jonghe muse'. De Clerc realiseerde zich kennelijk niet dat 1276, het jaar waarin het verhaal speelt, een schrikkeljaar was. Een andere bron uit dezelfde tijd, de Egmondse *Tabula...* stelt het getal der borelingen op 364⁸. Deze bron heeft het verhaal over de vermeend ontrouwe vrouw nog niet. Volgens Enklaar - en daarmee zitten we midden in de technische chronologische kwesties - is het getal

koning namens de pauselijke, anti-Staufische partij.

- 5 Willem E. den Hertog, *De abdij van Loosduinen. Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572* (z.p. (Den Haag?) 1997).
- 6 De *Clerc uten laghen landen* noemt haar Machteld. Enklaar wijst daar ook op. Zie hierna, noot 6.
- 7 Het verhaal met zijn implicaties is behandeld door D.Th. Enklaar, 'De Loosduinense kindertjes' in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 10 (1956), 234-238. Het hierna volgende berust grotendeels op zijn gegevens en zijn analyse. Achteraf is het duidelijk dat Hugenholtz destijds in zijn onderwijs dankbaar gebruik gemaakt zal hebben van dit artikel of een voorstudie ervan.
- 8 *Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke. (Gemeenlijk geheeten kronijk van den clerck uten laghen landen bi der see)* (uit de serie: *Bronnen van de Geschiedenis der Nederlanden*) (Utrecht 1867) 87-88; A. Hulshof, 'Egmondsche annalen uit de veertiende eeuw' in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 35 (1914) 68-69.

364 het gevolg van het tijdrekenkundig inzicht van de auteur van de *Tabula*. De passage over het voorval luidt bij hem, vertaald, aldus: 'in het jaar 1276 op Goede Vrijdag beviel gravin Margaretha van Henneberg, zuster van koning Willem van 364 zonen en dochters en stierf nog op dezelfde dag met hen en is begraven in Loosduinen'. Daarna gaf hij haar grafschrift, met metalen letters aangebracht op de grafsteen, eindigend met de woorden '...zij stierf in het jaar 1276 precies op de Goede Vrijdag op het negende uur'. Volgens Enklaars interpretatie gaf de auteur zich rekenschap van de sterfdatum van de gravin en betrok ook het uur in zijn overwegingen. Niets van dit alles blijkt overigens expliciet uit zijn tekst. Het zijn alles moderne veronderstellingen op basis van tijdrekenkundige argumenten.

In dit geval is het jaarbegin in het geding, het moment waarop het jaartal wordt gewisseld. Wij doen dat op 31 december om 24.00 uur. 1 januari is de nieuwjaarsdag en we noemen de gewoonte op dit moment te wisselen de *nieuwjaarsstijl*. Wat we ons meestal niet realiseren is dat ook hier weer sprake is van een afspraak, een conventie. Het is een cultureel gegeven. Er is geen enkele natuurkundige of astronomische reden voor. Ook deze conventie is een historisch gegeven. We danken het aan de laat-romeinse praktijk. De gehele middeleeuwen door is het wetenschappelijke jaarbegrip, zoals met name gehanteerd door chronologen (*computisten*, liturgische kalenderrekenaars) en juristen dat van het jaar van 1 januari tot en met 31 december. Maar in het maatschappelijk leven waren er ook andere momenten voor het wisselen in zwang, variërend naar tijd, plaats en milieu. Er was een verscheidenheid van *jaarstijlen*.

In Holland, evenals bij voorbeeld in Frankrijk, Brabant en Vlaanderen was het, althans bij de koning c.q. bij de landsheren de gewoonte het jaarcijfer te wisselen met Pasen. Deze *paasstijl* was in het gebruik een lastige stijl. Allereerst natuurlijk doordat de paasdatum jaarlijks een andere datum is (er zijn vijfendertig paasdata mogelijk, van 22 maart tot en met 25 april), waardoor allerlei complicaties kunnen optreden, maar ook wel doordat het exacte moment van wisselen niet altijd met de overgang van paaszaterdag naar de zondag samenvalt. In de tekst van de *Tabula* brengt Enklaar helderheid met de veronderstelling dat de auteur een variant van de paasstijl aanhing waarin de wisseling plaats vond na de hoogmis van Goede Vrijdag, direct na het moment van de kruisdood als het ware. Deze variant is met name in Vlaanderen aangetoond. Het 'negende uur' waarop gravin Margaretha de geest zou hebben gegeven was de liturgische *hora nona*, op onze horloges drie uur 's middags. Margaretha stierf dus op de eerste dag van het zo juist begonnen paasjaar 1276. Het jaar zou na

haar sterfdag dan nog 364 dagen tellen. De schrikkel dag van 1276 was al gepasseerd; bij de vaststelling van die dag, overigens niet op 29 februari maar enkele dagen eerder tengevolge van weer een andere conventie, werd wel het jaar naar nieuwjaarsstijl aangehouden.

Als het verhaal zoals dat is overgeleverd een werkelijke grondslag heeft, dan zal gravin Margaretha inderdaad op Goede Vrijdag zijn bevallen en overleden. Daarvoor is het in de *Tabula* aangehaalde grafscript onze bron. We kennen een jaartal, 1276, eveneens uitgaand van de juistheid van het grafscript. Welke datum kunnen wij daar nu mee verbinden? Om het niet te ingewikkeld te maken kom ik, langs drie wegen, tot twee mogelijkheden. De eerste is dat in Loosduinen de eigen stijl van de cisterciënzers werd gevolgd, de *boodschapsstijl* waarin men wisselde op 25 maart, Maria Boodschap. Omdat Pasen 1276 op 5 april viel en ook het jaar 1275 (Pasen op 14 april) geen roet in het eten gooit, is de conclusie: naar boodschapsstijl stierf de gravin op 3 april 1276. De cisterciënzers volgden evenwel meestal de lokale gebruiken en dat mag men ook verwachten van Loosduinen, zo nauw gelieerd met het gravenhuis. Goede Vrijdag 1276 in de gebruikelijke paasstijl moet vertaald worden in Goede Vrijdag 1277, dat wil zeggen 26 maart 1277. En in de variant die Enklaar aan de auteur van de *Tabula* toeschrijft wordt het opnieuw 3 april 1276.

Pikant is dat Enklaar zelf ook niet volledig consequent lijkt te hebben doorgedacht. In zijn hypothese zou de auteur van de *Tabula* door hebben moeten rekenen tot de Witte Donderdag voor Goede Vrijdag 1277, dat wil zeggen tot 25 maart. De gravin zou dan zijn bevallen van *slechts* 356 kinderen. Maar het was zijn bedoeling ook niet onjuistheden aan te tonen in wat hij een zot verhaal noemt, maar om aan de hand ervan het voorkomen in Holland van de Goede Vrijdag-variant van de paasstijl aannemelijk te maken⁹. Ook ik ben er niet op uit het verhaal te legitimeren, maar wijs er toch graag op dat gravin Margaretha binnen de systematiek van de gebruikelijke paasstijl heel goed een tweeling gekregen kan hebben. De Goede Vrijdag zelf meegerekend - meerekenen van de dag waarvan men bij een berekening uitgaat is in de middeleeuwse chronologie zeer gebruikelijk - restten er immers in het paasjaar 1276 nog twee dagen. Aan een tweeling zal men ook toen weinig bijzonders gevonden hebben, evenmin als aan overlijden in het kraambed. Het lijkt mij daarom heel goed mogelijk dat het

9 Enklaar, 'Loosduinense kindertjes', 234; het irrationele zat Enklaar kennelijk hoog: in zijn slotzin op blz. 238 noemt hij het verhaal *onzinnig*. Den Hertog, *Abdij Loosduinen* 148-149 refereert wel aan Enklaars gedachten, maar schuift ze met een 'interessant' in feite ter zijde.

grafschrift daarvan geen melding gemaakt heeft, maar dat de herinnering aan de omstandigheden rond het overlijden van de gravin in de abdij bewaard is gebleven. Heeft die herinnering vervolgens de stof geleverd voor het *Mirakel van Loosduinen*? Om deze interpretatie aannemelijk te maken moeten we de tekst in de *Tabula* in haar geheel bezien en de optekening van de annalist scheiden van het grafschrift¹⁰. Zoals men ziet, de annalist noemt de sterfdag, echter zonder het uur en vermeldt de 364 borelingen. De laatste woorden zijn: ‘tot zover het grafschrift’. Het grafschrift zelf luidt: ‘Deze groeve bevat het gebeente van een adellijke dame die tijdens haar leven gaarne te Loosduinen verbleef. Zij werd Margreta genoemd; moge zij de rust genieten. Deze vrouw was de zuster van de stralende koning Willem van Duitsland en gravin in Henneberch. Zij stierf in het jaar des Heren 1276 precies op de Goede Vrijdag, op het negende uur. Bidt voor haar’. De annalist kende, en geloofde, aan het einde van de veertiende eeuw al in het mirakelverhaal, al geeft hij het nog sober. Het door hem aangehaalde grafschrift geeft daaraan echter in het geheel geen steun, noch aan enige andere bijzonderheid. Niets verhindert ons derhalve ons voor te stellen dat de geboorte van een tweeling en de dood van moeder en kinderen de aanleiding voor het mirakelverhaal geweest is.

Den Hertog heeft een geheel andere, gynaecologische hypothese omtrent hetgeen werkelijk zal zijn voorgevallen. Zij zou, op 42-jarige leeftijd in het geheel niet uitzonderlijk, zijn ‘bevallen van een misgeboorte: een ‘mola hydatidosa’’. Hij verwijst in deze context naar de gynaecologische literatuur sedert 1922 waarin de mola van Margaretha van Henneberg een aantal malen

10 Zie A. Hulshof, ‘Egmondsche annalen’, 68-69. Ik druk de tekst van het grafschrift cursief af binnen de optekening in haar geheel:

‘Anno MCCLXXVI in Parasceve Margareta de Henneberch comitissa, soror regis Wilhelmi, peperit filios et filias CCCLXIII et obiit eodem [die] simul cum eisdem sepulta in Lausdunis cum tali epytafia, sculpto in lapide sarcophagi litteris metallinis:

Iste tenet fossa

Matrone nobilis ossa

Que dum vivebat

Lausdunis leta manebat

Atque vocabatur

Margreta; quiete fruatur.

Que fuit germana Wilhelmi illustris regis Germanie et comitissa in Henneberch, que obiit anno Domini MCCLXXVI ipso die Parasceve hora nona. Orate pro ea.

Hucusque epitaphium.

wordt opgevoerd als schoolvoorbeeld van dit pathologisch verschijnsel¹¹. De bronnen geven ons evenmin reden die interpretatie van de hand te wijzen.

De kwalificatie 'zot verhaal' is Enklaar kwalijk genomen door den Hertog. Mede door diens toedoen kwam het verhaal 'op de schroothoop van de geschiedenis terecht'¹². Als dat waar is, dan hebben hij en ik het er nu weer even afgehaald. De vraag is natuurlijk: met welk doel? Den Hertog gebruikt het in zijn vierde hoofdstuk om te beginnen als aanknopingspunt voor een wel erg uitvoerige, maar nuttige uiteenzetting over de levensloop van de betrokkenen en de vererving en verwerving van de grafelijke goederen in de streek; ten dele vielen zij toe aan de abdij. Hij noemt dat de historische achtergrond¹³. Ik zou daartoe ook de technisch-chronologische randvoorwaarden rekenen, zoals ik die hiervoor heb geschetst. In de volgende paragrafen van hetzelfde hoofdstuk gaat den Hertog, eveneens met grote uitvoerigheid, de overlevering van het mirakelverhaal na¹⁴. Dat wil zeggen, hij citeert en parafraseert de verschillende versies van de legende, in min of meer chronologische volgorde van de verschillende werken, zonder veel aandacht voor de onderlinge afhankelijkheid binnen de overlevering. Terecht begint hij overigens met de *Tabula*, omdat die in haar, niet meer voorhanden oudste redactie van kort na 1381 moet stammen. Het is boeiend en nuttig al het materiaal hier op een rij gezet te zien. Zo is er sprake van een zestiende-eeuws wandbord in de abdijkerk boven het graf van Margaretha waarop in het Latijn en in het Nederlands 'de kloostertraditie betreffende het mirakel' was weergegeven¹⁵. Interessant, en eigenlijk ook een beetje bedenkelijk, is dat wat de auteur er niet hardop bij zegt. Hij verzuimt ons eraan te herinneren dat het werkelijke begin van de kloostertraditie, het grafschrift van Margaretha zoals overgeleverd in de *Tabula* in het geheel niet van deze dingen rept. Het echte punt van de story, zij het niet voor dit artikel, is dan ook het ontstaan, en vermoedelijk de fabricage binnen de kring van de abdij, van het mirakelverhaal dat Loosduinen op de kaart van de bedevaartsoorden plaatste. Zoals den Hertog ons vertelt, zij het met een iets andere belichting, Loosduinen, het laatste verblijf van de gravin tijdens haar onfortuinlijk verlopen zwangerschap, werd een toevluchtsoord voor vrouwen met vruchtbaarheidsproblemen.¹⁶

11 Den Hertog, *Abdij Loosduinen* 149.

12 Ibidem, 127.

13 Ibidem, 128-135.

14 Ibidem, 135-148.

15 Ibidem, 147 vv.

16 Ibidem, 143-144. Voor het verschijnsel van de exploitatie van bedevaarten zie G.

Het mirakel van Loosduinen heeft ons als vanzelf ogenschijnlijk wat op zijpaden gevoerd, weg van de kalender. Omdat het jaarbegrip zo'n grote rol speelt, zowel in de overlevering van de legende als in de moderne kritiek daarop, was die verwijdering toch niet zo groot. Ook in de legende van gravin Margaretha wordt duidelijk dat we niet alleen te maken hebben met de natuurkundige gegevens die ons tot het begrip tijd brengen, maar vooral ook met de wijze waarmee we daar als mensen mee omgaan. Kortom: de kalender is natuurlijk mensenwerk.

Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992).